

Корчемлюк Юлія,
студентка 5 курсу
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **С. А. Яценко,**
кандидат філологічних наук, доцент.

НАЗВИ ПОСУДУ В ГОВІРЦІ СЕЛА КЛОЧКИ НАРОДИЦЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ, В ОСНОВІ ЯКИХ ЛЕЖАТЬ ОДИНИЦІ ВИМІРУ

У статті проаналізовано назви предметів посуду та кухонного начиння, досліджено їх етимологію, проведено певні паралелі з номенами, поширеними на інших територіях, простежено мотиви найменування.

Метою нашої розвідки є виявлення та аналіз назв предметів посуду, які вживаються в говірці села Клочки Народницького району Житомирської області.

Практична діяльність людей вела до удосконалення понять виміру і зважування, а водночас і до вдосконалення відповідної термінології, бо точні поняття (саме такими мали бути одиниці виміру та ваги в тих галузях діяльності людей, які вимагали наукової основи, наприклад, у будівельній справі) неминуче викликали й уточнення їх словесного вираження. Проте у мовознавстві і слова-терміни, і вживані в їх функції описові вирази на позначення метрологічних понять становлять однаковий інтерес. «З пізнавальної точки зору, – зауважує академік В. Виноградов, – між складними термінами – науковими чи технічними – і такими самими номенклатурними ярликами, наприклад, назвою якогось явища, предмета, – велика різниця, а в побутовій мові ця різниця часто стирається» [4, с. 25].

Сучасна метрична система української мови сформувалася порівняно недавно, хоч люди постійно користувалися певними одиницями виміру і мали для них відповідні назви. У сучасній українській мові ці лексеми вже активно не функціонують, бо була створена нова метрична система. А давні назви або архаїзувалися, або змінили свою семантику і вживаються з іншими значеннями. Лінгвістичний аналіз назв метрологічних одиниць, якими послуговувалися при визначенні об'єму та місткості (стосовно сипких тіл і рідин), становить певну складність, бо збереглася невелика кількість джерел, з яких можна вибрати фактичний матеріал.

У лінгвістичному плані метрологічна лексика у вітчизняному мовознавстві до недавнього часу спеціально не досліджувалася. Лише поодинокі назви спорадично розглядалися на фоні широких досліджень в окремих працях О. Потебні, М. Покровського. Помітним внеском у дослідження метрологічної лексики української мови є стаття Й. Дзензелівського «Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області». Номенклатура історичної метрології вперше в українській лінгвістичній літературі досліджувалася М. Худашем, який у синхронному плані проаналізував низку метрологічних назв, що функціонували в кінці XVI – на початку XVII ст. поміж населення одного з найбільших торговельних центрів українських земель того часу – міста Львова [5, с. 164].

Спробою дослідження цієї тематичної групи лексики, яка б розглядалась в її історичному розвитку на загальному тлі історії словникового складу української мови, є монографія В. Винника. У ній простежується процес становлення метрологічної лексики української мови, з'ясовуються семантико-стилістичні функції, словотвірні можливості та фразеологічна потенційність її складників, визначається їх місце в лексико-семантичній системі сучасної української мови тощо.

На підставі вивчення різних метрологічних назв посуду, зафіксованих у пам'ятках давньоруської та староукраїнської мов, а також у працях з історичної метрології, лексикографічній літературі та в регіональних словниках, можна виділити в складі метрологічної лексики цієї групи такі основні ряди назв:

- 1) назви посуду числівникового походження;
- 2) назви різних видів посуду з первісним метрологічним значенням;
- 3) назви, пов'язані з лексемою «*міра*» та її іншомовними відповідниками;
- 4) назви, які вказують на первинну функцію (призначення) посудини;
- 5) метафоричні назви у метрологічній лексиці.

Хоч у давнину в народній практиці вимірювання одні й ті ж одиниці слугували як для визначення об'єму сипких тіл, так і рідин, назви цих двох груп лексем на позначення метрологічного посуду, на відміну від спеціальних метрологічних досліджень, будуть аналізуватися спільно, тому що ці одиниці посуду використовувалися не лише для вимірювання, а й за своїм прямим призначенням (для приготування або подавання їжі, напоїв, а також зберігання харчових продуктів).

Метрологічні відповідники українських назв у слов'янських та інших індоєвропейських мовах, використані в дослідженні в порівняльному плані, добиралися з словників відповідних мов, лексикологічних та історико-метрологічних досліджень. Спостереження над їх семантичною історією не є самоціллю, розглядається як засіб повнішого розкриття семантичної структури відповідної української назви.

Дослідники зазначають, що «номенклатура мір об'єму і місткості є досить строкатою за походженням і кількісно численніша, ніж інші групи метрологічної лексики» [5, с. 79]. У більшості випадків відомо лише назву тих чи інших мір, інколи їх співвідношення між собою. Часом буває важко встановити реальні розміри давніх мір, тобто визначити, у якому співвідношенні з сучасними мірами знаходиться та чи інша з них. У межах одного й того ж найменування реальний вміст міри неодноразово змінювався.

Назви посуду числівникового походження на позначення мір об'єму і місткості.

Серед номенклатури назв посуду на позначення міри сипких тіл і рідин значний масив складають номінації числівникового походження, пов'язані з поділом основних мір на 2, 4, 8 і більше частин.

Кварта [к в 'а р т а] – міра рідких і сипких тіл; кухоль (СУМ, 2, 414). Назва походить від п. *kwarta*; через посередництво польської мови запозичена з латинської; лат. *quarta* «четверта частина, чверть». Назва має відповідник в

українській літературній мові (СУМ, 2, 414). На українських землях, що входили до складу Польсько-Литовської держави, кварта означала назву міри рідин і сипких тіл місткістю гарнця (0,8 – 0,9 л). На українському мовному ґрунті це слово простежується з XVI ст. і позначає також соляну міру [14, с. 119]. Проте в живій народній мові ця назва закріпилась як міра рідин. У цьому значенні вона зафіксована і в лексикографічних працях. Кварта – кухоль; міра рідини, десята чи одинадцята частина відра (Біл.-Нос., 181), міра рідини; посуд (Грінч., 2, 230). У говірках Буковини кварта – керамічний чи дерев'яний кухоль (Кож., 14). У сучасних говірках метрологічне значення цієї назви під впливом метрологічної системи ототожнюється з літром.

Лексема кварта помітно розширила свою семантику: це не лише міра рідких і сипких тіл (звичайно трохи більша за літр), але й розм. те саме, що кухоль (СУМ, 4, 129). Нині це слово вживається на позначення посуду взагалі, що свідчить про тенденцію до зміни її давнього метрологічного значення.

Питома вага метрологічних назв, утворених на основі інших числівників, у складі досліджуваної лексики значно менша, бо вони не пов'язані з системою половинного поділу основних мір. Серед них найпоширенішою назвою є слово *петерик* [п е т е 'р и к] – старовинна російська міра, яка містить п'ять яких-небудь одиниць (СУМ, 8, 421). На досліджуваній території ця посудина використовується виключно для зберігання алкогольних напоїв. Назва мотивована словом «п'ять». Відповідником у сучасній українській літературній мові є слово «п'ятерик» (СУМ, 8, 421).

Назва п'ятерик, на відміну від інших метрологічних назв числівникового походження, первісно позначала не частину від цілого, а сукупність п'яти менших мір: 5 кварт (піввідра), 5 “цуциків” (біля літра) [4, с. 121]. Підтвердження цього знаходимо в «Материалах для словаря древнерусского языка» І. Срезневського: «Петерьникъ – заключающий въ себе пять единиц меры или веса. Три осетры семерниковъ, пять осетровъ пятерниковъ» (Срезневський, Мат., 235). Якщо порівняти давній п'ятерик (міру рідин, що складається з п'яти менших мір) і сучасний (п'ять якихось предметів або предмет, що складається з п'яти однакових частин), то можна простежити повну втрату метрологічного значення цієї лексеми.

Номінації посуду числівникового походження є численною групою назв метрологічних одиниць, об'єму і місткості [6, с. 473], хоч реальний зміст їх звичайно залежав від місцевих стандартів. Лексичний склад цієї ЛСГ перебував у динаміці: одні лексеми зазнали архаїзації, втратили активність і перейшли на периферію, інші розширили чи звузили своє семантичне поле. Проте в новіші часи як метрологічні назви на ґрунті української мови ці слова не закріпилися.

Стопка [ч а р к а] – скляна посудина для пиття вина або спиртних напоїв (СУМ, 11, 271). На досліджуваній території поширеною є також назва *чарка*. Походить від бр. *stopka*, р. *stopka* «маленький стакан, чарка бокал», очевидно, є зменшувальною формою від стопа «старовинна велика посудина на вино, великий стакан з розтрубом». Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові.

Стакан [с т а 'к а н] – скляна посудина циліндричної форми, без ручки, призначена для пиття, зберігання рідини (СУМ, 9, 638). Походить від р. *stakan*, ч. *stakan*; загальноновизнаної етимології не має, найчастіше пов'язується з др. *дська* «дошка (дерев'яна)» з реконструкцією для форми *стакан* первісного значення «дерев'яна посудина» (ЕСУМ, 5, 392). На досліджуваній території паралельно поширена й назва *гранчак* з ідентичним значенням. Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 9, 638).

Слоїк [с л 'о й і к] – скляна, металева посудина переважно циліндричної форми (СУМ, 1, 100). Походить від р. *банка*, п. *banka* (ЕСУМ, 1, 134). Залежно від того, яку міру позначає посудина, існують такі її види: трохлітровий [т р о х л' і т 'р о в и ї], двохлітровий [д в о х л' і т 'р о в и ї], повтарачний [п о у т а 'р а ч н и ї], літровий [л' і т 'р о в и ї], семсотграмовий [с' е м с о т г р а 'м о в и ї], повлітровий [п о у л' і т 'р о в и ї] Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові «банка» (СУМ, 1, 100).

Пляшка [п л 'а ш к а] – скляна посудина (переважно циліндричної форми) для рідини, яка має вузьку довгасту шийку (СУМ, 6, 603). Основним призначенням цієї посудини на досліджуваній території є зберігання спиртних напоїв. Назва походить від бр. *пляшка*; запозичення з польської мови; п. *flaszka* «велика пляшка» як і ч. *flaše* «пляшка» (ЕСУМ, 4, 463). Слово має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 6, 603).

Бутель [б у т е л'] – велика за розміром пляшка (СУМ, 1, 264). На досліджуваній території використовується для збереження горілки та квасу. Назва походить від р. *бутель*, п. *butel*; через польську мову запозичено з французької; фр. *bouteille*, походить від слат. *butticula*, зменш. до *buttis* «бочка» (ЕСУМ, 1, 308). Лексема має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 1, 264).

Миска [м 'і с к а] – посудина у вигляді широкої чашки, у якій звичайно подають страву (СУМ, 4, 716). Назва цього предмета на території має й більш загальне значення «посудина такої ж форми, що призначена для різних господарських справ». Назва походить від бр. *miska*, п. *misa*, псл. *misa*; через посередництво давньоверхньонімецьких діалектів (двн. *mias* «стіл») запозичено з народної латині *metior* «міряю, виміряю» (ЕСУМ, 3, 465). Має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 4, 716).

Тарелка [т а 'р е л к а] – кругла посудина з широким плоскатым дном і низькими вінцями, куди насипають або накладають страву (СУМ, 10, 40). Походить від бр. *талерка*, п. *talerz* (ЕСУМ, 5, 523). Назва поширюється таким прикметниками як *глибока* (використовується здебільшого для рідких страв) та *мелка*. Етимологія слова не з'ясована. Номен має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 10, 40).

Муса [м и с а] – велика миска (ЕСУМ, 3, 465). Назва походить від бр. *miska*, п. *misa*, псл. *misa*; через посередництво давньоверхньонімецьких діалектів (двн. *mias* «стіл») запозичено з народної латині *metior* «міряю, виміряю» (ЕСУМ, 3, 465). Слово має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 4, 716).

Назви різних видів посуду з первісним метрологічним значенням.

Як метрологічний термін на позначення міри рідин місткістю близько 90 л з XVI ст. відома назва *барило* [б а 'р и л о] – дерев'яна посудина для зберігання рідини; міра місткості (СУМ, 2, 23). Назва походить від п. *baryla*; через польську мову запозичено з італійської або середньолатинської; іт. *barilo* «бочонок» (ЕСУМ, 1, 143). Ще у словнику за ред. Б. Грінченка відзначено взаємозамінність лексем бочунок і бар'єло (Грінч., 1, 30). Нині назва барило поступово звужує сферу свого вживання і має тенденцію до переходу в розряд лексичних архаїзмів, поступаючись перед назвою бочонок. З похідних засвідчено демінутиви барилко (5-10 л) (КіП,83), зменш. барилечко, барилочко, барильце, збільш. баріяка (СУМ, 2, 23). У говірках Полісся барильце «дерев'яна бочечка з ручкою, в одній клепок якої є два отвори для наливання й виливання вмісту; використовувалось барильце для транспортування в поле води і їжі» (Полесьє, 395).

Бочка [б о ч к а] – велика дерев'яна або металева циліндрична посудина (ЕСУМ, 1, 240). Ця посудина використовується для засолювання помідорів, огірків та квашення капусти. Праслов'янське *въика*, очевидно, похідне від **въиа* < **buki* (пор. словенське *vei* «велика бочка») або від праслов'янського **въиа*; походження праслов'янських форм остаточно не визначено; виводяться або з германських мов, зокрема давньоверхньонімецького *botahha* «бочка, чан, діжка», **butihha*, словенське *buteche*, *botech*, нововерхньонімецьке *Byttich* «чан» або, нарешті, вважаються власне слов'янськими утвореннями, пов'язаними з праслов'янським **bouk-būk*, до яких зводиться й українське бучний (ЕСУМ, 1, 240). Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 1, 324).

Більшість етимологів вважають лексему *бочка* в слов'янських мовах запозиченням, але в поглядах на джерело цього запозичення одностайності немає. Найчастіше вказується на спорідненість слова бочка з латинським *buttia* > *buttis*, німецьким *butte*, *botich*. Один з найпоширеніших метрологічних термінів бочка успадкували усі східнослов'янські мови, і в пізніший період (XVI-XVIII ст.) на українських та білоруських землях це слово вживалося на позначення основної міри об'єму та місткості, щоправда з різними метрологічними стандартами. Наприклад, мала бочка вміщувала 102 л, руська бочка – 232 л, велика – 407 л [37, с. 11-12]. У документах XVI-XVII ст. згадки про великі міри рідин, бочки і насадки, зустрічаються рідко. У XVII ст. бочка як міра рідини, мабуть, виходить з ужитку, хоча вживається як тара [39, с. 133].

Стрижневе значення лексеми бочка – назва дерев'яного посуду, а метрологічне значення сучасна мова успадкувала лише як семантичний історизм. З цими лексико-семантичними варіантами пов'язана значна кількість фразеологізмів з різним ступенем втрати опорним словом свого конкретного значення. З похідних утворень від слова бочка засвідчено низку назв, що мають відтінок здрібнілості: бочечка, бочонок.

Горщок [г о р 'ш ч о к] – глиняна посудина, у якій варять їжу (СУМ, 2, 139). Походить від бр. *горшчок*, не зовсім ясне утворення від основи псл. *grъnsьkъ*, що похідна від прикметника зі значенням «горновий, пічний». Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 2, 139).

Дежка [д 'е ш к а] – велика дерев'яна циліндрична посудина з плоским дном (СУМ, 2, 301). Використовувалася для замішування тіста на хліб. Походить від бр. *дзежа*, п. *dzieza*, псл. *děža*, споріднене з гот. *deigan* «місити» (ЕСУМ, 2, 88). Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові «діжа» (СУМ, 2, 301). Про цю міру відомо з берестяних грамот. У сучасних російських діалектах діжа – квашня, але писці берестяних грамот діжами вимірювали зерно. Місткість діжі за берестяними грамотами поки що встановити не вдається, а в інших джерелах пізніших часів такого терміна немає [39, с. 53]. На ґрунті української мови лексема діжа в метрологічному значенні не вживається, лише у „Словнику української мови” П. Білецького-Носенка виступає синонімом до колишнього метрологічного поняття кадь, але у традиційному розумінні посуду (Білецький-Носенко, 117). Великі 50 - 60-відерні діжі використовувалися для транспортування води; 20 - 30-відерні – для пива, вина і квасу, для соління грибів, риби, овочів і фруктів.

У словнику за ред. Б. Грінченка і в СУМ широко представлені деривати слова діжа «низька широка дерев'яна діжка, у якій готують тісто на хліб» (СУМ, 2, 301); діжка «зменш. від діжа; кадка» (Грінченко, 1, 390).

Цеберка [ц е 'б е р к а] – конічна, переважно дерев'яна посудина з дужкою для носіння і зберігання води та іншої рідини (СУМ, 11, 191). Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 11, 191). Лексема *цебрь* на позначення метрологічного посуду фіксується ще в давньоруській мові. У функції метрологічного терміна назва цебер у кінці XVI – на початку XVII ст. вживалася українським населенням м. Львова [163, 143 - 144]. Вважається, що термін цебер позначав міру сипких тіл, рідин, риби місткістю від 53 л і більше. З похідних від слова цебер засвідчено здрібнілі цебрик, цеберка (з тим же значенням, що й цебер «дерев'яне відро для витягання води»), цеберка «залізне відро» (Грінченко, 4, 426), що є поширеним лексичним варіантом лексеми відро у говірках південно-східного наріччя.

Баклага [б а к 'л а г а] – невелика дерев'яна або металева плоска посудина, барило для зберігання води або іншої рідини (СУМ, 1, 91). Назва походить від р. *баклага* «фляга; дерев'яний посуд різного вигляду», п. *buklah* «бурдюк, дзбан»; запозичення з тюркських мов; пор. тат. *баклак* «вид посуду» крим.-тат. *бакла* «мірка для збіжжя» (ЕСУМ, 1, 120). На досліджуваній території паралельно вживається й назва «фляга або фляжка». Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 1, 91).

Гладишка [г л а 'д и ш к а] – назва позначає глиняну посудину заокругленої форми, яка використовується для збереження рідини (молока, сметани, води). Походить від псл. **gъlъkъ*, яке є зменшувальною формою від не збереженого **gъlъ*; пов'язана з грецькою та означає «глек, посудину для води або молока», «вид чаші» (ЕСУМ, 1, 352). Етимологія слова остаточно не з'ясована, проте є припущення, що воно походить від іє. **geu* «згинати, заокруглювати». Слово має синонімічну назву – *гличик* [г л е ч и к], яка на досліджуваній території використовується досить рідко. Назва гличик має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 2, 289), а назва гладишка є діалектною, тому характерна лише для досліджуваної території.

Горнятко [г о р 'н' а т к о] – маленький горщик (СУМ, 2, 134). Назва походить від р. *горн*, п. *garnek* «горщик», ч. *hrnes*, псл. *grnъ*; споріднене з лат. *fornus* «піч» (ЕСУМ, 1, 569). Має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 2, 134).

Кухлик [к у х л и к] – металева або череп'яна посудина з ручкою для пиття (СУМ, 4, 421). На досліджуваній території використовується в основному для пиття молока. Слово походить від р. *кухоль* «глиняний глечик», п. *kufel* «кухоль», запозичене, можливо через польське посередництво з середньовісньонімецької мови; свн. *kuifel* «мала бочка» (ЕСУМ, 3, 165). Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 4, 421).

Бітончик [б 'і 'т о н ч и к] – бляшана посудина циліндричної форми з завуженим отвором, який щільно закривається (СУМ, 1, 178). Походить від бр. *бітон*, ч. *bidon*; нове запозичення з французької мови через російську; фр. *bidon* вважається запозиченням із середньо грецької мови із значенням «бочка» (ЕСУМ, 1, 193). Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові «бідон» або зменшено-пестливу форму «бідончик» (СУМ, 1, 178).

Бодня [б о д н' а] – дерев'яна низька діжка з кришкою (СУМ, 1, 210). Назва походить від р. *бодня*, п. *bednia* «бодня», псл. **bъdъnъ*; через германське посередництво або безпосередньо запозичено з латинської мови (ЕСУМ, 1, 222). На досліджуваній території така діжка використовувалася для збереження муки. Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 1, 210).

Казанок [к а з а 'н о к] – металева переважно круглої форми посудина (звичайно з відкритою верхньою частиною) для варіння їжі, кип'ятіння води (СУМ, 4, 69). Назва походить від р. *казан*, п. *kazan*, схв. *казан* «резервуар»; запозичення з тюркських мов; тур. *kazan* (ЕСУМ, 2, 340). Назва має відповідник у сучасній українській літературній мові (СУМ, 4, 69).

Своєрідна особливість цієї групи метрологічних назв посуду – її глибока давність і найтісніший зв'язок з життям народу, його історією. Вимірювання пов'язане уже з першими кроками трудової діяльності людини; зростання продуктивних сил і розвиток наукових знань вели до постійного уточнення старих метрологічних понять, старих одиниць виміру і ваги, до їх оновлення, а то й заміни новими, точнішими. Економічні зв'язки між народами зумовлювали взаємний обмін метрологічними одиницями, що викликало нашарування різних метрологічних систем одна на одну. Метрологічна термінологія у зв'язку з цим протягом історії зазнавала постійних змін, і тому в її складі можна виділити генетично і хронологічно різні шари, що дозволяє певною мірою судити про закономірності розвитку словникового складу мови в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння / Л. Артюх // Українці. Історико-етнографічна монографія / Гол. ред. Г. Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ, 2000. – С. 88-216.
2. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові / В. О. Винник. – К.: Наук. думка, 1966. – 151 с.
3. Німчук В. В. Давньоруська побутова лексика / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 30-40.

4. Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – К., 1995. – Кн. 1. – 222 с.; Кн. 2. – 233 с.

5. Українська кухня // Українська минувшина / Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993. – С. 79-108.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- Біл.-Нос. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1966. – 423 с.
- Грінченко Словарь української мови: [До 70 тис. слів]: В 4 т. / НАН України, Ін-т української мови; упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996-1997.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1982-2006. – Т. 1-5.
- Кож. Кожолянюк Г. К. Народознавство Буковини. Народна їжа українців. – Чернівці: Рута, 2000. – 104 с.
- СУМ Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
- Ф. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / [Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т. 1-4.